

Кримінальне право

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15536303>

**Обман як спосіб вчинення кримінального правопорушення у історії
кримінального законодавства України**

Геналь Олег Олексійович

аспірант кафедри кримінального права і кримінології
Юридичного факультету Львівського національного університету
імені Івана Франка, м. Львів, Україна

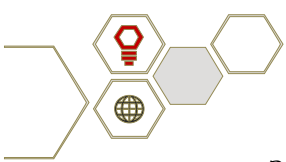
Прийнято: 16.05.2025 | Опубліковано: 26.05.2025

Анотація. *Стаття присвячена дослідженню обману як способу вчинення кримінального правопорушення у вітчизняних пам'ятках кримінального законодавства.*

Мета дослідження полягає у аналізі використання обману як способу вчинення кримінального правопорушення у пам'ятках кримінального права, його місця у конструкціях законодавчих приписів, впливу на кримінальну відповідальність.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше було проведено дослідження обману як способу вчинення кримінального правопорушення у актах кримінального законодавства, що діяли на теренах України.

Встановлено, що обман у вітчизняних пам'ятках кримінального законодавства застосовувався у якості: а) ознаки історичних аналогів основних складів кримінального правопорушення; б) історичного аналогу кваліфікуючої ознаки складів кримінальних правопорушень; в) обставини, що посилює кримінальну відповідальність.

З'ясовано, що обман у якості способу вчинення кримінального правопорушення міг впливати на визначення не тільки міри покарання, але й його виду. Досліджено, що нормативне визначення обману зустрічається лише у одному акті кримінального законодавства – Кримінальному кодексі УСРР 1922 року.

Виявлено, що у перших пам'ятках кримінального законодавства обман носив казуїстичний характер. Обманний спосіб у них, зазвичай, впливав із змісту відповідних законодавчих положень. В ході розвитку положень кримінального законодавства обман як спосіб вчинення кримінального правопорушення набув ширшого обсягу. У більш пізніх пам'ятках кримінального законодавства простежується відмова від конструювання складів кримінальних правопорушень, що передбачають казуїстичні прояви обману, віддаючи, натомість, перевагу безпосереднім вказівкам на «обман».

Ключові слова: «обман», «склад кримінального правопорушення», «спосіб вчинення кримінального правопорушення», «омана», «помилка».

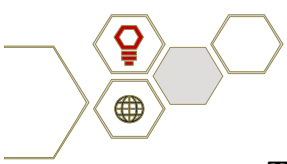
Deception as a method of committing a criminal offense in the history of the criminal legislation of Ukraine

Oleh Henal

PhD student of the Department of Criminal Law and Criminology
of the Law faculty of the Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, Ukraine

Abstract. *The article is devoted to the study of deception as a method of committing a criminal offense in domestic criminal legislation.*

The purpose *of the study is to analyze the use of deception as a method of committing a crime (criminal offense) in the monuments of criminal law, its place in the constructions of legislative provisions, and its impact on criminal liability.*

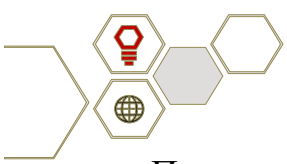
The scientific novelty of the study lies in the fact that for the first time, a study was conducted of the criminal-legal significance of deception as a method of committing a criminal offense in acts of criminal legislation that operated in Ukraine.

It has been established that, in domestic monuments of criminal legislation, deception was used as: a) a sign of the main components of a criminal offense; b) a qualifying feature of the components of criminal offenses; c) a circumstance affecting the imposition of punishment. It has been found that deception as a method of committing a criminal offense could affect the determination of not only the measure of punishment, but also its type. It has been studied that the normative definition of fraud is found only in one act of criminal legislation – the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1922.

It was found that in the first monuments of criminal legislation, deception was of a casuistic nature. The deceiving method in them usually followed from the content of the disposition. In the course of the development of the provisions of criminal law, deception as a method of committing a criminal offense acquired a wider scope. In later monuments of criminal legislation, there is a refusal to construct formulations of criminal offenses that provide for casuistic manifestations of deception, giving preference, instead, to direct indications of "deception".

Keywords: "deception", "composition of a criminal offence", "method of committing a criminal offence", «delusion», "error".

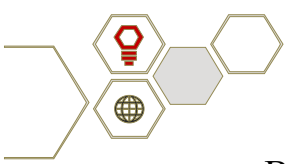
Постановка проблеми. Обман віддавна відомий науці кримінального права як один із можливих способів вчинення кримінального правопорушення. Однак, безсумнівно, що зміст, який вкладався у вказане поняття у минулому, не тотожний тому, який існує сьогодні. Варто погодитись із Ю.В. Бауліним, який вказує, що розвиток кримінального законодавства – це безперервний історичний процес, протягом якого воно, змінюючись, зберігає свої основні характеристики, сприймаючи попередній правовий досвід [1, с. 828]. В ході історичного розвитку кримінального законодавства зміст обману як способу вчинення кримінального правопорушення та його кримінально-правове застосування зазнавало змін. В.М.

Пекарчук вдало відзначає, що кримінальне право послуговується результатами історико-правових досліджень для глибшого пізнання явищ та процесів, а також для з'ясування тенденцій розвитку кримінально-правових явищ [2, с. 43].

Прийнято вважати, що розвиток законодавства має характеризуватися наступністю, яка має місце при відтворенні та вдосконаленні раніше існуючих законодавчих положень [4, с. 37]. Наступність з'єднує минуле, сьогодення та майбутнє, вводить в життя нового покоління вже апробовані часом досягнення у відповідній галузі права [3, с. 309]. Попри це, слушну позицію висловлює В.О. Навроцький: «оскільки життя складне і різноманітне, а закон творять люди, яким властиво помилятися (*errare humanum est*), то поточна правотворчість далеко не завжди приводить до позитивних змін» [4, с. 38].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історична ретроспектива обману як способу вчинення кримінального правопорушення залишається мало дослідженою у вітчизняній доктрині кримінального права. Здебільшого, у кримінально-правових працях, що присвячені пам'яткам кримінального законодавства, обман досліджувався побічно, в ході аналізу окремих складів кримінальних правопорушень. До прикладу, Фелікс Гризецький у праці «*Studien über den strafbaren Betrug*» 1870 року, присвяченій «шахрайству», досліджував наявні підходи до розуміння поняття обман. А.К. Фон-Резон у одній із своїх праць досліджував відмінності кримінально-правового регулювання питань пов'язаних з обманом, в ході аналізу складу «шахрайства» за *Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 року* та *Кримінальним уложенням Російської імперії 1903 року*. Л.С. Білогіриць-Котляревський [18] досліджував обман у окремих складах кримінальних правопорушень, що містилися у *Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року*. Юліуш Макаревич [22] – співавтор *Карного кодексу та права про переступи Польщі 1932 року*, висловлював власну позицію щодо змісту обману як способу вчинення кримінального правопорушення у авторських коментарях до пам'ятки кримінального законодавства, співавтором яких він був.

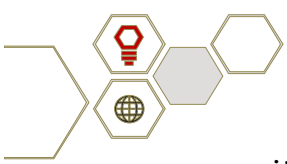
Водночас, у вітчизняній доктрині кримінального права доби незалежності питання змісту обману як способу вчинення кримінального правопорушення та його використання у історії вітчизняного кримінального законодавства не відзначається глибокою пропрацьованістю. Згадки щодо цього питання містяться у дисертації С.Ю. Романова, що була присвячена обману як способу злочинної діяльності. У монографії Н.О. Антонюк «Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою» також досліджувався обман як спосіб вчинення кримінального правопорушення у історичній ретроспективі. Окремі згадки щодо цього питання містяться також у статтях С.І. Афанасенка, Р.М. Білокінь, І.О. Коновалова [8], А.М. Куліш.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У доктрині кримінального поза увагою залишилося те, як змінювалися кримінально-правові положення, пов'язані із обманом як способом вчинення кримінального правопорушення.

Дослідження вказаного питання дасть змогу:

- глибше дослідити можливі підходи до розуміння обману як способу вчинення кримінального правопорушення тогочасним законодавцем;
- виявити тенденції, яких притримувалися законотворці у різні історичні періоди;
- з'ясувати доцільність врахування відповідних змін у кримінально-правовому регулюванні;
- дослідити чи в ході історичного розвитку укладачами відповідних актів кримінального законодавства не було здійснено безпідставний відступ від апробованих часом підходів.

Практична цінність вказаного дослідження полягає у тому, що воно дає змогу простежити історичні етапи розвитку законодавчих положень, що стосувалися обману як способу вчинення кримінального правопорушення. Крім того, у межах вказаної статті присвячено увагу «еволюції» нормативного розуміння обману як способу вчинення кримінального правопорушення. Вирішення вказаних проблем дає змогу врахувати досвід правників минулого

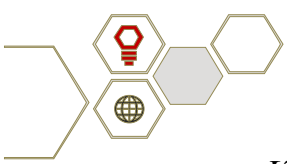
при здійсненні правового регулювання питань, пов'язаних із вчиненням кримінальних правопорушень шляхом обману.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета дослідження полягає у аналізі використання обману як способу вчинення кримінального правопорушення у пам'ятках кримінального права, його місця у конструкціях законодавчих приписів, впливу на кримінальну відповідальність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характерна особливість перших пам'яток вітчизняного законодавства полягала у відсутності чіткої галузевої спрямованості. Вказані акти – були першими спробами врегулювання суспільних відносин з використанням писаного права. Як наслідок – за допомогою них намагалися врегулювати якомога ширше коло різних сфер суспільного життя. Кримінально-правові положення у таких актах займали лише незначну частину обсягу та не відзначалися значною «пропрацьованістю». Текстуальний виклад правопорушень у відповідних пам'ятках кримінального законодавства, здебільшого, здійснювався казуїстично, шляхом розлогого опису діяння.

Одними із перших вітчизняних письмових пам'яток законодавства були *міжнародні угоди, укладені між Київською Руссю та Візантією у 907, 911, 944 та 971 роках*. З-поміж них лише договори, укладені у 911 та 944 роках, містили окремі кримінально-правові положення [5, с. 6-72]. У вказаних актах кримінального законодавства встановлювалася відповідальність за заподіяння шкоди життю та здоров'ю, за крадіжку та грабіж, а також за викрадення людини [6, с. 253]. При цьому, жодних згадок про обман вказані угоди не містили.

Подальший розвиток кримінально-правових положень було здійснено у першому вітчизняному кодифікованому акті – *Руській Правді*. Руська Правда існувала у кількох редакціях, найдавнішими з яких були Коротка та Поширена [7, с. 6]. Перша складалася з «Правди Ярослава» та «Правди Ярославичів» і містила 43 статті [7, с. 6]. Друга складалася з «Суду Ярослава Володимировича», який є подальшим розвитком «Правди Ярослава» та «Правди Ярославичів», та «Статуту Володимира Мономаха» і містила 121 статтю. [7, с. 6].

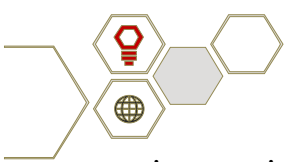

Короткій редакції Руської Правди кримінально-правове поняття «обман» не було відоме. Вказана пам'ятка кримінального законодавства, не містила жодного законодавчого припису, у якому обман безпосередньо передбачався як спосіб вчинення правопорушення чи впливав із змісту.

Вперше обман згадувався у статті 116 *Розширеної редакції Руської Правди* [7, с. 51]. У ній використовувалося слово «вылжетъ», що означає «отримати шляхом обману» [7, с. 86]. Однак, вказана норма мала цивілістичну природу - нею регулювалися випадки незаконного, шляхом обману, отримання холопом грошей, що створювало для господаря обов'язок повернути такі кошти або віддати кредитору у власність такого холопа [7, с. 86]. Обманний спосіб вчинення впливав із змісту додаткової статті *Розширеної редакції Руської Правди* «о человеце»: «Аже человек полгав куны у людей, а побежит в чюжую землю, веры ему не иняти, аки и татю» [5, с. 207]. У вказаному положенні йшла мова про випадки заволодіння чужими грошовими коштами під умовою повернення, з подальшою втечею з метою ухилення від виконання вказаного обов'язку. І.О. Коновалова, вважає, що у даному випадку йдеться про діяння, пов'язане із обманом [8, с. 108]. На нашу думку, передбачена укладачами відповідальність у вигляді втрати довіри не дає можливості з певністю віднести вказаний делікт саме до кримінальних.

Наступники вагомими пам'ятками вітчизняного кримінального законодавства є Перший (1529 р.), Другий (1566 р.) та Третій (1588 р.) Литовські Статути. Вказаним актом також не притаманна чітка галузева спрямованість. Питома вага кримінально-правових положень у їх тексті залишалася незначною.

У *Першому Литовському Статуті* відсутні безпосередні вказівки на обман як спосіб вчинення кримінального правопорушення. Однак, у ньому передбачалася кримінальна відповідальність за низку правопорушень, обманний спосіб вчинення яких впливав із формулювання статті. Так, статтею 5 Розділу I встановлювалася кримінальна відповідальність за використання завідомо підробленого листа [9, с. 209], статтею 4 Розділу II – за повідомлення завідомо неправдивої інформації [9, с. 219], статтею 8 Розділу VI – за представництво

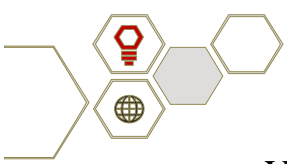

інтересів особи за відсутності повноважень, поєднане із використанням завідомо підробленого документу [9, с. 246], статтею 23 Розділу VI – за завідоме неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення [9, с. 250].

Для *Другого Литовського Статуту* характерне використання схожих конструкцій кримінально-правових положень. Хоча, укладачам вказаної пам'ятки кримінального законодавства термін «обман», як видається, відомий не був, у акті все ж простежуються спроби розмежування різних його видів. Так, у статті 5 Розділу 1 розрізнялися випадки здійснення доносу шляхом «обмови» (у українській мові під вказаним словом, зазвичай, розуміють «несправедливе звинувачення» [11, с. 541]) та повідомлення «вигадок» [10, с. 255]. Це наштовхує на думку, що авторами Другого Литовського Статуту розмежовувалися випадки перекручування інформації та повідомлення тих фактів, яких взагалі не існувало.

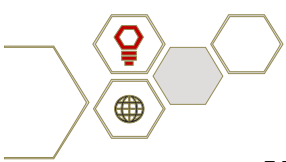
Третім Литовським Статутом, у статті 41 Розділу IV безпосередньо передбачалися вказівки на обман у тексті кримінально-правової норми: «той, хто навмисно суд обманув» [12, с. 249]. При цьому, використана конструкція може вказувати на те, що обман у даному випадку міг охоплювати як дії спрямовані на введення в оману, так і їх результат, що впливає із семантичного значення слова «обманув» [11, с. 541]. Іншими словами, укладачам Третього Литовського Статуту могла бути відома така факультативна ознака обману, як «результативність».

Значний внесок у вітчизняне кримінальне право було здійснено авторами *Прав, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.)* (далі – *Права*). Права були спробою систематизації джерел права того періоду в межах одного правового акту. До таких джерел належали Литовські Статути, німецьке право, звичаєве право, поточне гетьманське законодавства [13, с. 15]. Хоча вказана пам'ятка кримінального законодавства так ніколи й не набула загальнообов'язкового характеру [14, с. 26], її значення не слід применшувати – у ній було систематизовано усі правові надбання, які існували станом на початок XVIII сторіччя.

У тексті Прав слово «обман» лише одного разу безпосередньо зустрічалося у кримінально-правових положеннях. Так, пунктом 1 артикулу 38 Розділу Восьмого Прав встановлювалася відповідальність за те, що особа: «обманою и подлогом какимъ искъ свой получилъ» [13, 155]. При цьому, текстуальний виклад вказаної норми вказує на те, що обман у ній, міг виконувати функції притаманні для способу вчинення кримінального правопорушення.

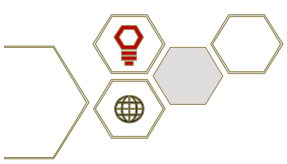
Однією із перших пам'яток кримінального законодавства, якій був відомий галузевий поділ норм, був *Звід законів Російської імперії (1842 р.)* (далі – Звід). У його тексті, у порівнянні із більш ранніми актами, значно збільшилася кількість випадків використання обману як способу вчинення кримінального правопорушення. Безпосередньо у тексті Зводу вказівки на обман зустрічаються, щонайменше, у 10 статтях. При цьому, використання обману не обмежувалося кримінально-правовими положеннями, якими закріплювалися кримінальні правопорушення – він враховувався також і при призначенні покарання. Так, статтею 49 Зводу передбачалося, що «содержаніе въ рабочем домѣ опредѣляется однимъ токмо людямъ нижняго состоянія», серед іншого, за «мошенничество, обманъ и тому подобные проступки» [15, с. 36]. У Розділі 11 «Про покарання за брехливі вчинки» містилася стаття 866, у якій вказувалося, що «степень наказанія за лживые поступки увеличивается по мѣрѣ той, какъ великъ или малъ обман былъ» [15, с. 199]. Укладачам Зводу, видається, не був відомий поділ обману на активний та пасивний, що впливає із викладу статті 443 Зводу, у якій терміни «утайка» та «обман» використовувалися в межах одного переліку [15, с. 115]. Вказана пам'ятка містила окремі склади кримінальних правопорушень, що полягають у конклюдентному обмані. Однак, текстуальний виклад статей 515 та 516 Зводу дає підстави вважати, що обманом вони не охоплювалися: «обмѣръ или обманъ» [15, с. 130]. Використання сполучника «або» вказує на те, що використані поняття є альтернативними та їх обсяг не пересікається. Також, у тексті Зводу розмежовувалися такі способи вчинення кримінального правопорушення як вигадка та обман, що простежується у статті 817: «у кого изъ кармана что вынетъ, или обманомъ, или вымысломъ» [15, с. 189].

Укладачами *Уложення про покарання кримінальні та виправні (1845 р.)* (далі – *Уложення*) обман як спосіб вчинення кримінального правопорушення, використовувався у якості історичного аналогу кваліфікуючої ознаки. До прикладу, у статті 318 «присвоєння влади» посилювалася кримінальна відповідальність у випадку, якщо особа: «употребить какой-либо обманъ» [16, с. 141]. Санкцією статті 317, якою передбачалася відповідальність за присвоєння влади, передбачалося два альтернативних види покарань – штраф та тюремне ув'язнення на строк від шести місяців до одного року [16, с. 141]. Натомість, санкцією статті 318 передбачалося покарання у вигляді позбавлення прав і привілеїв та заслання [16, с. 142], що є більш тяжким видом покарання.

Під обманом автори *Уложення*, ймовірно, розуміли випадки як активного, так і пасивного впливу на іншу особу. Так, у ст. 2045 використовувалося формулювання «виновный въ семь обманъ», щодо діянь які полягали у приховуванні інформації та повідомленні неправдивої інформації [17, с. 356]. Положення частини першої статті 2177 вказують на те, що обманом могли охоплюватися випадки реалізації конклюдентних обманів: «кто «...» обвѣситъ, обмѣритъ, выдастъ одну вещь вмѣсто другой или же инымъ какимъ б то ни было образомъ обманеть въ количествѣ или въ качествѣ товара» [17, с. 421]. Л.С. Білогриць-Котляревський, аналізуючи положення *Уложення*, вказував на можливість здійснення обману не лише словом, а й конклюдентними діями [18, с. 434].

Авторами *Уложення* також розмежувалися обман та ненавмисне повідомлення неправдивих відомостей. У частині першій статті 521 передбачалося відповідальність за випадки поставки товарів з недотриманням вимог щодо якості, обмірювання та обважування, коли «при томъ не было умышеннаго ни съ той, ни съ другой стороны обмана» [16, 238]. Натомість, частиною другою статті 251 передбачалося відповідальність за ті ж дії, вчинені з «умисним обманом» [16, с. 238], схожий прийом конструювання застосовувався також у частинах першій та другій статті 1845 *Уложення* [17, с. 264]. З цього приводу Л.С. Білогриць-Котляревський вказував, що при несвідомому

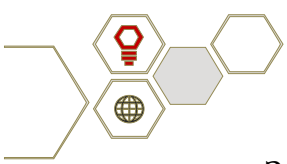

викривленні істини ведуть мову про помилку винного; при свідомому – про брехню та обман; якщо особа викривлюючи істину не має на меті схилити іншу особу до певної дії або бездіяльності – матиме місце брехня; наявність такого наміру створює поняття обману на стороні винного [18, с. 432].

Із змісту статті 1164 прослідковується, що укладачам Уложення могла бути відома така факультативна ознака обману, як його «результативність» [17, с. 33]. При цьому, для позначення результату обману використовувалося поняття «помилка» [17, с. 201]. У статті 2063 Уложення також зверталася увага на такій характеристиці обману як «істотність», іншими словами, саме обман повинен був бути тим фактором, який спонукає особу до відповідної поведінки: «безъ сего обмана не согласилась бы на оный бракъ» [17, с. 362-363]. Л.С. Білогриць-Котляревський пропонував називати стан, у який потрапляє особа внаслідок обману, словами «обольщеніє» або «обмороченіє» [18, с. 432].

Характерна особливість Уложення полягає у тому, що до кола можливих реципієнтів обману відносили також і тих суб'єктів, які можуть бути неспроможними сприймати повідомлювану інформацію, як от «малолітні, сліпі чи глухонімі» [17, с. 423].

У наступних пам'ятках кримінального законодавства простежується поступова відмова від конструювання казуїстичних норм. Як наслідок – знизилася як загальна кількість кримінально-правових положень, якими передбачалась відповідальність за певні діяння, так і тих, що передбачали обман у якості способу їх вчинення. Спосіб конструювання кримінально-правових положень також зазнав певних змін. Замість вказівок на окремі прояви обману перевагу частіше стали віддавати вказівкам на ширше за обсягом поняття – «обман», а сам обман, виходячи із положень актів кримінального законодавства, тлумачився ширше, ніж у більш ранніх пам'ятках. При цьому, у актах кримінального законодавства продовжували існувати склади кримінальних правопорушень, які передбачали відповідальність за повідомлення різноманітних видів неправдивої інформації чи використання фальсифікованих предметів матеріального світу.

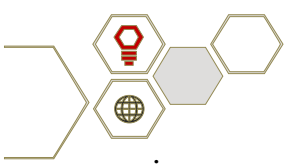

Загалом, такі пам'ятки кримінального законодавства можна виокремити у дві самостійні групи. Першу групу складають кодифіковані акти кримінального законодавства, що діяли на теренах Західної України та входили до складу Австро-Угорщини та Польської Республіки. Другу групу складають акти кримінального законодавства Російської імперії початку ХХ сторіччя та ті, що діяли на теренах України під час її перебування у складі СРСР.

Дослідження пам'яток кримінального законодавства першої групи слід розпочати із *Кримінального уложення Австрійської імперії про тяжкі злочини, менш тяжкі злочини і проступки (1852 р.)* (далі – Кримінальне уложення). У цьому акті обман також використовувався не тільки як ознака історичного аналогу основних складів кримінальних правопорушень, а також як кваліфікуюча. Зокрема, у параграфі 179, яким передбачалася відповідальність за крадіжку - заволодіння чужим рухомим майном без дозволу його власника заради власної вигоди [21, с. 69]. Кваліфікуючими ознаками шахрайства, згідно із параграфом 199, слугували окремі прояви обману [21, с. 73]; у параграфі 203 як кваліфікуючу ознаку шахрайства зазначено «особливу хитрість» [21, с. 75], під якою, ймовірно, розуміли ті випадки вчинення обману, за яких останній було важко або неможливо розпізнати. Особливості реципієнта обману брались до уваги під час призначення покарання. Так, у параграфі 465 вказувалося, що «може бути застосоване більш суворе покарання для тих, хто вводить в оману малолітніх або осіб з будь-яким ступенем розумової відсталості» [21, с. 144].

У Кримінальному уложенні до обману також належали окремі нетипові його прояви. У параграфі 132, який мав назву «Обман по відношенню до цнотливої особи» зазначалося: «зваблення, внаслідок якого цнотлива особа була розбещена» [21, с. 57]. У параграфі 135, який містив перелік видів вбивств, вказувалося: «зрадницьке вбивство, яке скоюється шляхом отруєння або іншим обманним чином» [21, с. 58].

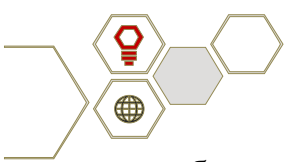
Укладачам Кримінального уложення був також відомий пасивний обман, що впливає із змісту параграфу 208, де передбачено спосіб укладення «подвійного шлюбу» - «приховування свого сімейного стану», що водночас є

історичним аналогом кваліфікуючої ознаки вказаного складу кримінального правопорушення [21, с. 75-76]. У параграфі 197 (шахрайство) використовувалася конструкція: «обманним способом або діями вводять когось в оману» [21, с. 73], що дає підстави стверджувати, що конклюдентні дії могли входити до обсягу проявів обману. Цією ж нормою передбачалося «користування оманною або невіглаством іншого», що також, ймовірно, охоплювалося обманом [21, с. 73]. У Параграфі 320 Кримінального уложення використовувалося формулювання «може бути введена в оману» [21, с. 107], що може, вказувати на те, що укладачам була відома така характеристика, як «істотність» повідомлюваної в ході обману інформації, тобто, її реальна спроможність ввести ту чи іншу особу в оману.

Автори *Угорського карного уложення про тяжкі і менш тяжкі злочини (1878 р.)* (далі – Карне уложення) також послуговувалися обманом не лише як аналогом ознаки основних складів кримінальних правопорушень, а й у якості кваліфікуючої ознаки. До прикладу, у параграфі 381 окремий прояв обману було передбачено як кваліфікуючу ознаку шахрайства [21, с. 248-249]. Вказаному акту кримінального законодавства було відоме розмежування обману та випадків ненавмисного повідомлення неправдивих відомостей. Це прослідковується із змісту параграфів 217 та 221, де кримінальна відповідальність диференціюється у залежності від того, чи навмисно була повідомлена неправдива інформація, чи ні [21, с. 214-215]. Текстуальний виклад параграфу 251 дозволяє стверджувати, що укладачам Карного уложення був відомий пасивний обман: «хто вводить в оману сторону, що укладає з ним шлюб, замовчуючи про вже раніше укладений шлюб» [21, с. 221]. Це ж положення наводить на думку, що у даній пам'ятці кримінального законодавства кримінально-правове значення мав також результат обману. У параграфі 255 також містився такий прояв обману як «використання омани» [21, с. 222].

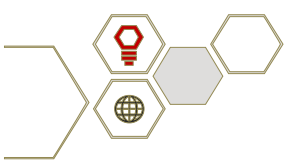
У *Карному кодексі та праві про переступи (1932 р.)* (далі – КК Польщі) обман як спосіб не використовувався у якості аналогу кваліфікуючої ознаки складів кримінальних правопорушень. Водночас, вказаний акт кримінального законодавства містив досить нетиповий, пов'язаний із обманом термін, –

«обманні засоби». Вказане словосполучення зустрічається у статтях 137 [21, с. 300] та 144 [21, с. 302]. Із текстуального тлумачення статті 144 випливає, що під вказаним поняттям, могли розуміти ті предмети матеріального світу, які використовуються винним для введення в оману іншої особи. Укладачам КК Польщі був відомий «результат» обману – «омана», що вбачається із статті 193: «шляхом обманного введення в оману» [21, с. 309]. При цьому, у коментарі до КК Польщі Ю. Макаревича, одного із його співавторів, простежується дві можливих ситуації, пов'язані із «результативністю обману»: у одних випадках омана повинна виникати з необхідністю [22, с. 461]; у інших – виникнення омани не є обов'язковим [22, с. 290]. У КК Польщі також розрізнялися «омана», як результат обману, та «помилка», що випливає із статті 264: «вводить іншу людину в оману або користується її помилкою» [21, с. 321]. Звідси слідує, що під помилкою, ймовірно, розуміли неправильні уявлення, які не були пов'язаними із реалізацією винним будь-якого обману.

Дослідження другої групи актів кримінального законодавства варто розпочати із *Кримінального уложення Російської імперії (1903 р.)* (далі – Кримінальне уложення). Хоча лише незначна частина вказаного акту набула чинності, вказана пам'ятка становить значний науковий інтерес. Обман як спосіб вчинення кримінального правопорушення у ньому використовувався в якості обов'язкової альтернативної або безальтернативної ознаки основних складів кримінальних правопорушень. При цьому, ані обман у цілому, ані окремі його прояви не застосовувалися у якості аналогу кваліфікуючої ознаки складів кримінальних правопорушень.

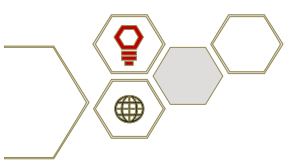
У вказаному акті кримінального законодавства обманом, вочевидь, охоплювалися як випадки вчинення активного, так і пасивного обману, що прослідковується із статті 410: «посредством обмана «...» выдачею себя ложно за лицо, ими избранное, или сокрытием обстоятельств» [19, с. 134]. Тогочасні вчені, аналізуючи вказану статтю, відзначали, що у випадку коли перешкода для укладення шлюбу була прихована від іншого із подружжя – то до винного може бути застосовано правило про шлюбний обман [20, с. 517]. Із змісту статті 591

можна зробити висновок, що обманом як способом вчинення кримінального правопорушення охоплювалися випадки вчинення конклюдентного обману: «обмірювання, обважування чи інший обман» [19, с. 190]. Вказана позиція висловлювалася також у кримінально-правовій літературі [20, с. 881]. Укладачам Кримінального Уложення також було відоме розмежування обману та ненавмисного повідомлення неправдивих відомостей. На таку думку наштовхує зміст статей 669 та 670, перша із яких передбачала відповідальність для винного «по небрежности въ сообщеніи или удостовѣреніи по службѣ, на словах или на письмѣ, невѣрныхъ свѣдѣній» [19, с. 221], у той час як другою передбачалась відповідальність для винних в «сообщеніи въ сообщеніи или удостовѣреніи по службѣ на словах завѣдомо невѣрныхъ свѣдѣній» [19, с. 221]. Окрему увагу цьому питанню приділяли у кримінально-правовій літературі, де вказувалося, що без ознаки завідомості не може бути обману, а мову слід вести про помилку [20, с. 525]. Також, вказаний автор у коментарі до Кримінального уложення Російської імперії 1903 року звертав увагу на таку ознаку обману, як його результативність [20, с. 882].

Кримінальний кодекс УСРР (1922 р.) (далі – *КК УСРР 1922 р.*) залишається єдиним актом кримінального законодавства, який містив нормативне визначення обману. Так, у примітці до статті 187 вказувалося, що: «Обманом вважається як повідомлення неправдивих відомостей, так і свідоме приховування обставин, повідомлення про які було обов'язковим» [23, с. 73]. У вказаному акті обман як спосіб вчинення кримінального правопорушення жодного разу не зустрічається у якості кваліфікуючої ознаки. Більше того, у *КК УСРР 1922 р.* при конструюванні складів обман використовувався зрідка. Можна припустити, що це обумовлено можливістю застосування кримінально-правових норм за аналогією, що зумовлювало необхідність у конструюванні складів кримінальних правопорушень із якомога ширшим обсягом, що полегшувало їх застосування за аналогією.

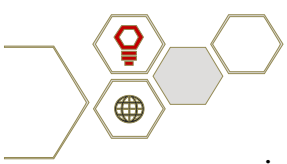
У *Кримінальному кодексі УСРР (1927 р.)* поруч із поняттям обман використовувалося поняття «хитрощі». До прикладу, у статті 43 вказувалося, що:

«суд «...» застосовує більш суворий захід соціального захисту якщо злочин вчинено хитрістю» [23, с. 101]. О.О. Жижиленко, у своїй праці «Злочини проти особи» двояко підходив до питання співвідношення понять «обман» та «хитрощі»: у одних випадках він чітко відмежовував вказані поняття як самостійні шляхом використання розмежувальних сполучників [24, с. 74; 24, с. 78], у інших – вказував, що хитрощі та обман призводять до одного результату – виникнення в особи стану омани [24, с. 81]. На нашу думку, обсяги вказаних понять, щонайменше, перетинаються – одні і ті ж діяння можуть водночас бути проявами як хитрощів, так і обману. Тобто, обманний спосіб міг враховуватися при визначенні виду покарання. Також окремі форми обману як способу вчинення кримінального правопорушення застосовувалися у якості кваліфікуючої ознаки складу, до прикладу, у частині другій статті 56¹⁸ – такими альтернативними способами з-поміж інших були «симуляція хвороби, фальшування документів» [23, с. 111]. Приналежність вказаних діянь до проявів обману впливає із текстуального викладу статті 206¹²: «через симуляцію хвороби, фальшування документів чи інший обман» [Том 6, с. 170].

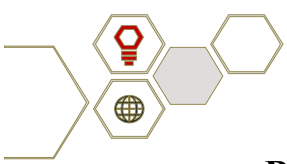
Для *Кримінального кодексу УРСР (1960 р.)* (далі – КК УРСР 1960 р.) характерне використання обману як способу вчинення кримінальних правопорушень у основних складах кримінальних правопорушень та як кваліфікуючої ознаки. До прикладу, частиною другою статті 72 (Ухилення від чергового призову на дійсну військову службу) передбачалося: «те саме діяння, вчинене «...» шляхом іншого обману» [23, с. 307]. Загалом, слово «обман» або похідні від нього у тексті КК УРСР 1960 р. зустрічаються лише близько 7 разів. Кількість складів кримінальних правопорушень, у яких обман впливає із змісту діяння теж відчутно знизилась, порівняно із більш ранніми актами кримінального законодавства. Таким чином, у вказаному акті кримінального законодавства прослідковується зниження кількості складів кримінальних правопорушень, способом вчинення яких є обман.

Єдиним кримінальним законом, що був прийнятий за часів незалежності України поки залишається Кримінальний Кодекс України 2001 року. Існував

також і альтернативний проєкт цього акту - *Перший проєкт Кримінального кодексу України*, роботу над яким здійснювала група науковців під керівництвом В.М. Смітєнка. У підготованому ними проєкті Кримінального кодексу України обман використовувався у двох якостях: як ознака основних складів кримінальних правопорушень та як кваліфікуюча ознака. Так, у статтях 138 (незаконне проведення наукового або іншого експерименту) [25, с. 138] та 219 (ухилення від військового обліку, військових зборів, призову на військову чи альтернативну службу) [25, с. 372] обман як спосіб вчинення кримінального правопорушення пропонувалося використовувати у якості кваліфікуючої ознаки. Загалом, обман безпосередньо передбачено як ознаку у понад 8 складах кримінальних правопорушень. Обман також зустрічався у складах кримінальних правопорушень, які традиційно його не передбачають. Так, у статті 158 (Тяжке тілесне ушкодження) зазначалося: «а так само введення в організм потерпілого шляхом обману чи насильства наркотичних засобів чи токсичних речовин, що спричинило захворювання на наркоманію чи токсикоманію» [25, с. 353]; статтею 271 (Лжепідприємництво) передбачалося: «Лжепідприємництво, тобто реєстрація шляхом обману фіктивного підприємства» [25, с. 391].

Первинна редакція чинного Кримінального кодексу України (2001 р.) (далі – КК України), в частині обману як способу вчинення кримінального правопорушення, має значну кількість спільних рис із проєктом, запропонованим групою науковців, на чолі із В.М. Смітєнком. Загальні підходи до конструювання складів кримінальних правопорушень істотно не відрізнялися. Щоправда, первинною редакцією КК України було передбачено ширше коло випадків, при яких обман використовувався у якості кваліфікуючої ознаки, зокрема, у статтях: 142 (Незаконне проведення дослідів над людиною); 143 (Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини); 161 (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії). У первинній редакції КК України також була вищою загальною питома вага обману у складах кримінальних правопорушень, - згадки про обман містилися у, щонайменше, 10 статтях.

Висновки. Підсумовуючи, у вітчизняних актах кримінального законодавства кримінально-правове значення обману як способу вчинення кримінального правопорушення могло полягати у тому, що: а) це обов’язкова або альтернативна ознака основних складів кримінальних правопорушень; б) це кваліфікуюча ознака; в) це обставина, що враховується при призначенні покарання.

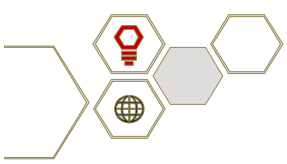
КК УСРР (1922 р.) залишається єдиною вітчизняною пам’яткою кримінального законодавства, у якій зустрічається нормативне визначення обману: «обманом вважається як повідомлення неправдивих відомостей, так і свідоме приховування обставин, повідомлення про які було обов’язковим».

В ході історичного розвитку зміст поняття обман як спосіб вчинення кримінального правопорушення зазнав певних змін:

- у проаналізованих нами пам’ятках кримінального законодавства середини XIX-XXI сторіч, прослідковуються згадки про «результативність» обману. На нашу думку, це дає підстави припустити, що «результативність» могла бути однією із характеристик обману. Результат обману, зазвичай, позначають словами «помилка» або «омана». При цьому, простежується, щонайменше, дві можливих ситуації – у окремих випадках обман з необхідністю повинен бути результативним, у інших результат обману не має значення для кваліфікації дій особи;

- починаючи із середини XIX сторіччя укладачі актів кримінального законодавства розпочали конструювати положення, які передбачають можливість вчинення обману шляхом бездіяльності – пасивний обман. Можливість вчинення обману шляхом бездіяльності простежується також і у наступних пам’ятках кримінального законодавства;

- можливість вчинення обману шляхом конклюдентних дій визнавалася не завжди. Із середини XIX сторіччя у кримінально-правових положень розпочали здійснювати окремі вказівки на можливість вчинення обману шляхом конклюдентних дій. Укладачі більш пізніх актів кримінального

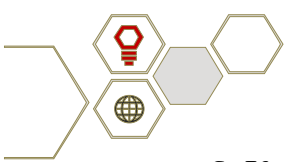
законодавства не здійснювали таких вказівок, оскільки можливість вчинення обману шляхом конклюдентних дій стала зрозумілою та очевидною;

- окремі акти кримінального законодавства не пов'язували можливість здійснення обману із реальною здатністю сприйняття повідомлюваної інформації її реципієнтом.

У актах кримінального законодавства, що діяли на теренах України, чітко простежуються спроби відокремлення обману від інших випадків повідомлення неправдивої інформації. При цьому, у кримінально-правовій літературі, де аналізувалися відповідні положення, зазвичай, сходяться на думці, що повідомлення неправдивої інформації існує в межах, щонайменше, трьох понять: «обман», «брехня» та «помилка». При цьому, помилка розглядається як несвідоме повідомлення неправдивої інформації; а під брехнею у літературі визнається свідоме повідомлення неправдивої інформації без наміру схилення особи до певної поведінки.

Список використаних джерел

1. Баулін Ю. В. Пределы преемственности в развитии уголовного законодательства. *Вибрані праці*. Харків, 2013. С. 928.
2. Пекарчук В. М. Історико-правові дослідження: особливості методології. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 42–44.
3. Баулін Ю. В. Наступність у кримінальному праві. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 2 (7). С. 309–309.
4. Навроцький В. О. Чергова кодифікація кримінального законодавства України: наступність чи якісний стрибок?. *Наступність у кримінальному праві: до 70-річчя проф. Ю. В. Бауліна : матеріали наук. конф. (м. Харків, 8 верес. 2023 р.)*. Харків, 2023. С. 828-830.
5. Зимин А. А. Памятники права Киевского государства. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1952. 288 с.

6. Колос М. І. Русько-візантійські договори 911, 944 років: генезис українського кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 251–261.

7. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства: навч. посіб. / уклад.: Г.Г. Демиденко, В.М. Єрмолаєв; вступ. сл. В.Я. Тація. – 2-ге вид., змін. та допов. – Харків: Право, 2017. – 392 с.

8. Коновалова І. О. Шахрайство і діджиталізація: історико-правовий аналіз. *Право і суспільство*. 2021. № 3. С. 105–112.

9. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. – Том І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – 464 с.

10. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. – Том ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2003. – 560 с.

11. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наукова думка, 1974. — Т. 5 – 840 с.

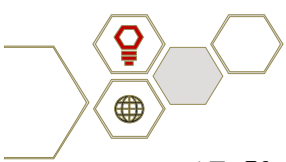
12. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. – Том ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – 568 с.

13. «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Відповідальний редактор Ю.С. Шемчушенко. Київ: Інститут держави і права ім. В.П. Корецького, 1997. 547 с.

14. Кістяківський О. Ф. Права, по которымъ судится малоросійській народъ. Київ : Унів. типографія (І.І. Завадзкаго), 1879. 1063 с.

15. Кримінальне законодавство України ХІХ – ХХІ століть. Збірник нормативно-правових актів [в 6 тт.] / П.С. Берзін, О.В. Коротюк. – Репр. вид. – К.: ОВК, 2020. – Т. І. – 408 с.

16. Кримінальне законодавство України ХІХ – ХХІ століть. Збірник нормативно-правових актів [в 6 тт.] / П.С. Берзін, О.В. Коротюк. – Репр. вид. – К.: ОВК, 2020. – Т. ІІ. – 472 с.

17. Кримінальне законодавство України XIX – XXI століть. Збірник нормативно-правових актів [в 6 тт.] / П.С. Берзін, О.В. Коротюк. – Репр. вид. – К. : ОВК, 2020. – Т. III. – 456 с.

18. Білогіриць-Котляревський Л. С. Учебник русского уголовного права: общая и особенная части. Київ : Типо-літографія И.И. Чокол., 1903. 617 с.

19. Кримінальне законодавство України XIX – XXI століть. Збірник нормативно-правових актів [в 6 тт.] / П.С. Берзін, О.В. Коротюк. – Репр. вид. – К. : ОВК, 2020. – Т. IV. – 232 с.

20. Таганцев М. С. Уголовное уложение 22 марта 1903 г.: Съ мотивами, извлеченными изъ объяснительной записки редакціонной комисіи, представленія Мин. Юстиціи въ Государственный Совѣтъ и журналовъ–особаго совѣщанія, особаго присутствія департаментовъ и общаго собранія Государственного Совѣта. С.-Петербургъ : Изданіе Н.С. Таганц., 1904. 1124

21. Кримінальне законодавство України XIX – XXI століть. Збірник нормативно-правових актів [в 6 тт.] / П.С. Берзін, О.В. Коротюк. – Репр. вид. – К. : ОВК, 2020. – Т. V. – 328 с.

22. Makarewicz J. Kodeks karny z komentarzem. 4th ed. Lwów : Wydawnictwo zakladu narodowego imienia Ossolinskich, 1935. 843 p.
URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/63955/edition/79655/content>.

23. Кримінальне законодавство України XIX – XXI століть. Збірник нормативно-правових актів [в 6 тт.] / П.С. Берзін, О.В. Коротюк. – Репр. вид. – К. : ОВК, 2020. – Т. VI. – 672 с.

24. Жижиленко А. А. Преступления против личности. Москва : Государственное издательство, 1927. 140 с.

25. Перший проект Кримінального кодексу незалежної України (1992–1998 рр.) : хрестоматія / за заг. ред. В.В. Кузнецова; укладачі: Сийплукі М.В., Ступник Я.В., Нестерова І.А.; автор передмови Сийплукі М.В.; автор біографічного нарису Кузнецов В.В. – Ужгород : РІК-У, 2022. – 428 с.

26. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III